

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.15421/392191>

Кравцова М. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

Дацюк Т. К.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

Філіпенко О. І.,

*викладач кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ

LEGAL GUARANTEES OF FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION IN UKRAINE

У статті визначено основні українські та міжнародні нормативно-правові акти, в яких закріплено правові гарантії свободи совісті та віросповідання. Зокрема, ці права гарантуються Європейською конвенцією з прав людини, Загальною декларацією прав та свобод людини, Статутом ООН, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права та ще низкою актів. Розглянуто юридичне закріплення прав свободи совісті та віросповідання в Конституції України та в Законі України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», визначено органи, які відповідають за нормативно-правове та законодавче регулювання правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні. З'ясовано, що механізм захисту свободи совісті та свободи віросповідання людини – це система ефективних правових засобів реалізації, охорони та захисту як свободи совісті та свободи віросповідання загалом, так і окремих її елементів (можливостей), закріплених у правових нормах конкретної держави. Проведена оцінка нормативно-правових актів показала, що неврегульованими залишаються питання невизначеності у понятійному апараті, який використовується у врегулюванні релігійної сфери; невизначеності у суб'єктах релігійних відносин, їхніх правах та обов'язках; неоднакового правового становища релігійних груп та релігійних організацій; ступеня втручання держави у державно-церковні відносини.

Визначено поняття та елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні. Проаналізовано критерії класифікації юридичних засобів захисту свободи совісті та свободи віросповідання, до яких входять національні засоби захисту та громадські інститути.

Зроблено висновки, що політика держави у галузі охорони свободи совісті має бути спрямована на пошук ефективної організації системи органів державного управління та контролю. Для цього необхідно конкретизувати та чітко розмежувати повноваження органів державної влади України та органів державної влади, посадових осіб та спеціалістів різних органів системи державного управління, контролю та нагляду в галузі охорони свободи совісті.

Ключові слова: механізм захисту свободи, принцип світськості, релігійні організації, концепція захисту прав людини, конституційні права.

The article identifies the main Ukrainian and international legal acts, which enshrine legal guarantees of freedom of conscience and religion. In particular, these rights are guaranteed by the European Convention on Human Rights, the Universal Declaration of Human Rights and Freedoms, the UN Charter, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and a number of other acts. The legal consolidation of the rights of freedom, conscience and religion in the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Associations" is considered, the bodies responsible for normative-legal and

legislative regulation of legal provision of freedom of conscience and freedom of religion in Ukraine are determined. It was found that the mechanism of protection of freedom of conscience and freedom of religion is a system of effective legal means of implementation, protection and defense of freedom of conscience and freedom of religion in general and its individual elements (opportunities) enshrined in the laws of a particular state.

The assessment of normative legal acts showed that the issues of uncertainty in the conceptual apparatus used in the regulation of the religious sphere remain unresolved; uncertainty in the subjects of religious relations, their rights and responsibilities; unequal legal status of religious groups and religious organizations; the degree of state intervention in state-church relations.

The concepts and elements of the mechanism of legal provision of freedom of conscience and freedom of religion of the person in Ukraine are defined. The criteria for classification of legal remedies for freedom of conscience and freedom of religion, which include national remedies and public institutions, are analyzed.

It is concluded that the state policy in the field of protection of freedom of conscience should be aimed at finding an effective organization of the system of public administration and control. To this end, it is necessary to specify and clearly delineate the powers of public authorities of Ukraine and public authorities, officials and specialists of various bodies of public administration, control and supervision in the field of protection of freedom of conscience.

Key words: *mechanism of protection of freedom, principle of secularism, religious organizations, concept of protection of human rights, constitutional rights.*

У будь-якій цивілізованій державі вважається невід'ємним, природним правом людини можливість мати і вільно висловлювати свої погляди на світ та окремі його аспекти. Важливою складовою частиною світогляду є, зокрема, ставлення до релігії. У зв'язку з цим Конвенція «Про захист прав людини та основоположних свобод» гарантує кожному «право на свободу думки, совісті та релігії» [2].

Свобода совісті та віросповідання є фундаментальним правом, закріпленим не лише у Європейській конвенції з прав людини [2], а й у багатьох національних, міжнародних та європейських законах. Важливість свободи думки, совісті та віросповідання неодноразово було відзначено на Європейському суді з прав людини. Ця свобода вважається однією з основ демократичного суспільства, зокрема судді Європейського суду з прав людини бачать у свободі віросповідання життєво важливий елемент, який сприяє формуванню особистості віруючих та їхнього світогляду. Тобто Європейський суд з прав людини підняв свободу віросповідання до рівня основного права конвенції, спочатку опосередковано, а згодом безпосередньо [4].

Україна, слідуючи заданим «маніфестом свободи» стандартам, закріпила в Конституції України «свободу совісті, свободу віросповідання, включаючи право сповідувати індивідуально чи спільно з іншими будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно вибирати, мати і поширювати релігійні та інші переконання та діяти згідно з ними» [4]. Крім цього, і міжнародними актами, і Конституцією гарантовано

рівність прав людини та громадянина незалежно від ставлення до релігії. Конституція закріплює також принцип «світськості держави», який знайшов відображення у міжнародно-правових актах, але поряд із принципом рівності є найважливішою гарантією реалізації права на свободу совісті та віросповідання. Оскільки свобода совісті та свобода віросповідання засновані на світському характері української держави, то в ній ніяка релігія не може встановлюватися як державна або обов'язкова. Релігійні об'єднання відокремлені від держави та рівні перед законом [7, с. 67].

Щодо органів, які здійснюють нормативно-правове та законодавче регулювання правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні, то до 2010 року Держкомрелігій України був центральним органом виконавчої влади, діяльність якого координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції. Свої повноваження Держкомрелігій України здійснював безпосередньо та через відповідні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [11]. Водночас 9 грудня 2010 року своїм Указом Президент ліквідував цей орган. При цьому функції реалізації державної політики у сфері релігії перейшли до компетенції реорганізованого Міністерства культури України (Департаменту у справах релігій та національностей) [6].

Свобода совісті і віросповідання – досить складне і багатогранне поняття, адже може трактуватися кожним відповідно до його рівня

правової обізнаності та особистих моральних якостей. Совість є елементом моральної свідомості, яка орієнтує людину у світі вчинків. Поняття совісті досліджується різними науками [7, с. 354].

Свобода віросповідання є лише елементом свободи совісті, оскільки до свободи віросповідання належить свобода вибору релігії та свобода відправлення релігійних обрядів.

У юридичної науці свобода совісті та віросповідання сприймається як правовий інститут, тобто як сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення цієї свободи.

Свобода віросповідання в Конституції України визначається такими пунктами (рис. 1).

Важливим елементом свободи віросповідання є право громадянина на здобуття релігійної освіти на свій вибір індивідуально або спільно з іншими. Право на свободу совісті визнано за дитиною, тоді як батьки здійснюють виховання та освіту дітей. На прохання батьків або осіб, які їх замінюють, за згодою дітей, які навчаються в державних та муніципальних освітніх

установах, адміністрація зазначених установ, за погодженням з відповідним органом місцевого самоврядування, надає релігійним організаціям можливість навчати дітей релігії поза освітньою програмою. За релігійними об'єднаннями закріплені права у сфері скоєння релігійних обрядів і церемоній, виробництва та розповсюдження релігійної літератури та предметів релігійного призначення.

Гарантією свободи совісті та свободи віросповідання в Україні є те, що ніхто не зобов'язаний повідомляти про своє ставлення до релігії і не може піддаватися примусу під час визначення свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, інших релігійних обрядах і церемоніях, у діяльності релігійних об'єднань, навчанні релігії.

Під спеціальними (юридичними) гарантіями забезпечення права на свободу совісті слід розуміти правові умови та засоби, закріплені в Конституції України, законодавство, що дозволяє забезпечити реалізацію права на свободу совісті [4].

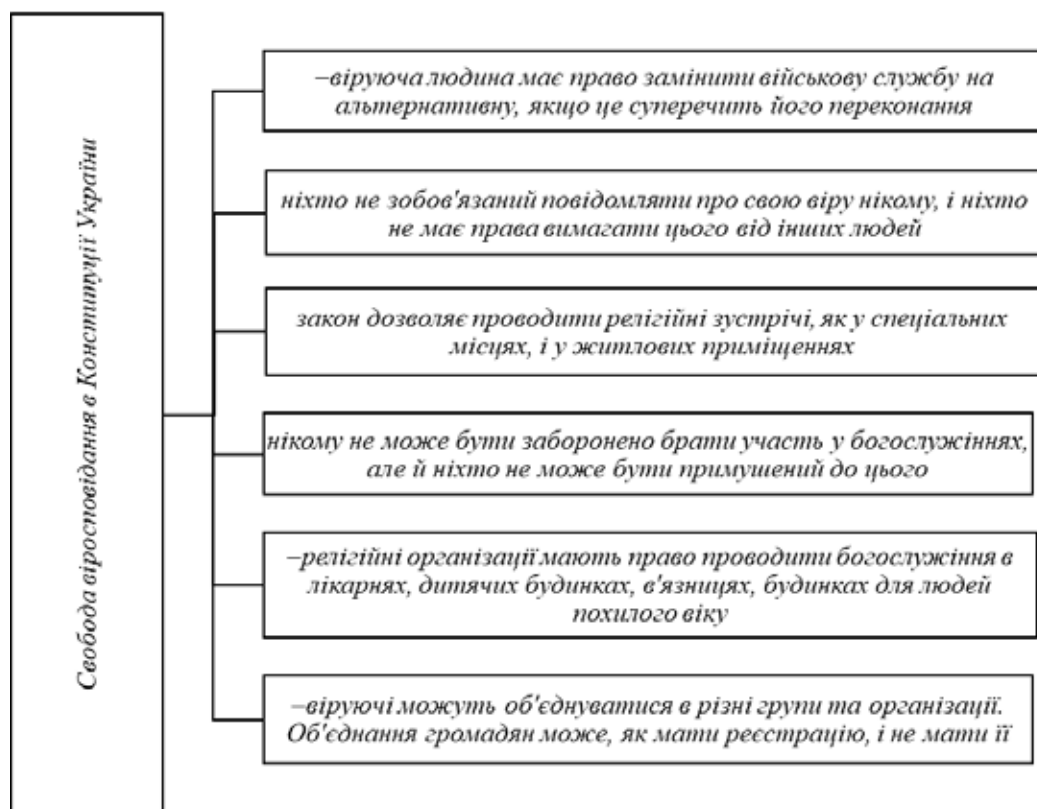

Рис. 1. Зазначення прав свободи віросповідання в Конституції України [4]

Спеціальні (юридичні) гарантії можна класифікувати за галузями права, в яких гарантується свобода совісті:

- міжнародно-правові,
- конституційно-правові,
- адміністративно-правові,
- адміністративно-процесуальні,
- цивільно-правові,
- цивільно-процесуальні,
- кримінально-правові,
- кримінально-процесуальні тощо [8].

Ця класифікація дає змогу повно відобразити їхню специфіку під час реалізації права і свободи людини у галузі права. Крім того, залежно від рівня, на якому гарантовано право на свободу совісті, систему юридичних (спеціальних) гарантій свободи совісті можна класифікувати на:

- конституційно-правові гарантії, які закріплені в Конституції (основному законі України);
- міжнародно-правові гарантії, що закріплюють свободу совісті у всіляких її інтерпретаціях;
- гарантії свободи совісті, закріплені в українському законодавстві, що регулюють захист та обмеження свободи совісті в Україні;
- гарантії свободи совісті, закріплені у Конституції;
- гарантії, закріплені у рішеннях органів місцевого самоврядування, що регулюють окремі аспекти свободи совісті.

Таким чином, конституційне законодавство є основою формування повноцінних гарантій забезпечення права на свободу совісті в Україні [4]. Гарантованість та повна реалізація права на свободу совісті можливі лише за умови чіткої систематизації всієї сукупності загальних та спеціальних (юридичних) гарантій, закріплених у міжнародних, регіональних та муніципальних нормативних правових актах.

Незважаючи на те, що ні в чинному законодавстві, ні в доктрині конституційного права точно не визначено систему гарантій свободи совісті, виходячи з аналізу та змісту тексту Конституції України, можна говорити про те, що ядром конституційно-правових гарантій названого права виступає норма ст. 35 Основного закону, присвячена гарантуванню реалізації права на свободу совісті та свободу віросповідання на всій території України [4].

Крім того, реалізація зазначеної свободи можлива з урахуванням таких конституційних положень, як принцип світської держави, що включає:

- заборону встановлення будь-якої релігії як державної або обов'язкової, рівність усіх релігійних об'єднань та їх відокремлення від держави;
- право на ідеологічне різноманіття;
- право на рівність незалежно від ставлення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань;
- свободу думки і слова і неприпустимість бути примушеним до висловлювання своїх думок і переконань та відмови від них;
- право на об'єднання та неприпустимість примусу до вступу в якесь об'єднання або перебування в ньому (ст. 35);
- право на альтернативну цивільну службу: громадянин України, якщо його переконанням чи віросповіданням суперечить несення військової служби, у встановлених конституційним законом випадках має право заміну її альтернативною громадянською службою (ст. 35) [4].

Саме названі конституційно-правові гарантії дозволяють реалізувати право на свободу совісті, вони є основою українського законодавства у врегулюванні релігійних відносин. Поряд із конституційно-правовими гарантіями свободи совісті одне з центральних місць у забезпечувальному механізмі названої свободи займають міжнародно-правові гарантії, закріплені у нормах міжнародних документів.

У ст. 5 Конституції України «Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави» чітко прописано, що в Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Серед універсальних документів, що закріплюють гарантії свободи совісті та віросповідання, слід виділити Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та ін. [8, с. 10].

Зокрема, Загальна декларація прав та свобод людини, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р., у ст. 18 гарантує: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це включає

свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних порядків» [2].

Розмірковуючи про гарантії свободи совісті, також необхідно зазначити, що вони конкретизовані у спеціальному законі України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ [1]. Водночас названий закон не позначає чіткої системи гарантій свободи совісті, що не зовсім позитивно впливає на їх реалізацію. Нині можна констатувати, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» визначив тенденції розвитку релігійних відносин в Україні, взаємодію релігійних об'єднань та держави, закріпив широкі повноваження держави та її органів у створенні релігійних об'єднань тощо.

Однак неврегульованими залишаються питання невизначеності у понятійному апараті, який використовується у врегулюванні релігійної сфери; невизначеності у суб'єктах релігійних відносин, їхніх правах та обов'язках; неоднакового правового становища релігійних груп та релігійних організацій; ступеня втручання держави у державно-церковні відносини тощо.

Нині концепція захисту прав людини має відношення практично до всіх сфер не тільки державної діяльності, а й суспільного та особистого життя в суспільстві. Різноманітність різних установ, що займаються питаннями реалізації та захисту прав людини, відбиває сучасну дійсність. Діяльність церков, профспілкових організацій, засобів масової інформації, неурядових

організацій безпосередньо пов'язана з питаннями захисту прав людини, так само, як і діяльність органів державного управління, судів та інших державних структур [9, с. 42].

Узагальнимо елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні (рис. 2).

Розглянемо співвідношення всіх елементів концепції захисту прав людини і, зокрема, визначення способів захисту у системі елементів механізму захисту порушених прав і свобод.

Поняття «механізм» розкривається як система правових методів, метою яких є захист прав людини. Потреба такого захисту виникає у разі скоєння певного правового правопорушення чи протиправної дії. Право на захист означає можливість звернутися у необхідних випадках до примусової сили держави, тому суб'єктом правоохоронних відносин, як правило, має бути державний орган, без якого такий примус неможливий.

Механізм захисту людиною своїх прав – це взаємозв'язок носія (тобто конкретної людини) права на захист та органу державної влади, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації (тобто за допомогою встановленої законом процедури) правоохоронних відносин із метою захисту суб'єктивного права [12, с. 187].

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав – це система державної влади, функцією якої є захист прав людини, процедури такого захисту, а також конституційне право людини на захист, що реалізується за допомогою держави згідно з цією процедурою.

Отже, механізм захисту свободи совісті та свободи віросповідання людини – це система ефективних правових засобів реалізації, охорони

Рис. 2. Елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні [8, с. 41]

Рис. 3. Критерії класифікації юридичних засобів захисту свободи совісті та свободи віросповідання [12, с. 188]

та захисту як свободи совісті та свободи віросповідання загалом, так і окремих її елементів (можливостей), закріплених у правових нормах конкретної держави.

Потрібно зазначити, що винесені рішення не гарантують реальний захист права, оскільки вони мають бути виконані, а під час їх виконання якраз і будуть реалізовуватися способи захисту. Цілком підтримуючи вищенаведене твердження, можна зробити висновок, що застосування способів захисту свободи совісті та свободи віросповідання завершує реалізацію механізму захисту свободи совісті та свободи віросповідання. Що стосується вибору конкретного способу захисту, то він залежить від характеру порушеного права та волевиявлення особи, права якої порушено.

Реалізація свободи совісті та свободи віросповідання людини власними діями (наприклад, одноосібне сповідання будь-якої релігії, зміна власних релігійних чи інших переконань) не потребує встановлення юридичних процедур. Однак є деякі можливості свободи совісті та свободи віросповідання людини, які потребують їх встановлення, наприклад реалізація права на альтернативну (невійськову) службу, здобуття релігійної освіти у духовних навчальних закладах, сповідання релігії спільно з іншими в межах релігійної громади, порядок створення якої визначено законодавством.

Виходячи з наявності практично необмеженого переліку засобів забезпечення захисту прав і свобод людини в Україні, у тому числі права на свободу совісті та свободу віросповідання, Конституція України зазначає, що кожному дає право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань (частина 4 статті 55).

Юридичні засоби захисту свободи совісті та свободи віросповідання можна поділити на певні види за різними критеріями (рис. 3).

Серед зазначених форм судовий захист – необхідна та найефективніша юридична гарантія забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Суд є пріоритетним, але далеко не єдиним органом захисту прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, можемо зробити висновки, що політика держави у галузі охорони свободи совісті має бути спрямована на пошук ефективної організації системи органів державного управління та контролю. Для цього необхідно конкретизувати та чітко розмежовувати повноваження органів державної влади України та органів державної влади, посадових осіб і спеціалістів різних органів системи державного управління, контролю та нагляду в галузі охорони свободи совісті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. С. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
2. Загальна декларація прав та свобод людини. Загальна декларація прав та свобод людини. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
3. Конвенція «Про захист прав людини та основоположних свобод». URL: https://protocol.ua/ru/konventsija_pro_zahist_prav_lyudini_i_osnovopolognih_svobod/

4. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
5. Європейський суд з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/ukr&c>
6. Департамент у справах релігій та національностей України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245168495
7. Маруніна Г.Г. Совість як показник моральної самосвідомості особистості в ранньому онтогенезі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2015. № 19. С. 353–363.
8. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
9. Пайда Ю.Ю. Правові основи релігійної свободи: міжнародний та вітчизняний досвід. Правовий часопис Донбасу. 2018. № 3. С. 40–45.
10. Федчишин С.А. Релігійна нейтральність як принцип державної служби в Україні. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. 2020. № 1(41). С. 66–71.
11. Хаварівський У.Б. Розвиток державного органу у справах релігій України в епоху пострадянських трансформацій (1991–2010 рр.). Науковий вісник. 2010. № 5. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Navar.pdf
12. Чорна С.З Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. Конституційне право. 2020. № 8. С. 186–190.